

“भारतातील महिला सक्षमीकरणाचे धोरण आणि महिलांची सद्यस्थिती”

प्रा. डॉ. गजेंद्र कढव

समाजशास्त्र विभागप्रमुख
महात्मा गांधी महाविद्यालय,
आरमोरी, जि. गडचिरोली

➤ सारांश :-

स्त्री ही मानवी सजीव सृष्टीची जननी आहे. तसेच ती मानवाच्या उत्पत्तीची जननी सुद्धा आहे. स्त्री व पुरुश या निसर्गाने निर्माण केलेल्या मानवी जाती परस्परावलंबी आहेत. म्हणूनच संसाराचा रथ योग्य पद्धतीने चालविण्यासाठी स्त्री व पुरुश या दोघांचीही भुमिका महत्त्वाची असते. कोणत्या एकट्याने संसाराचा रथ योग्य पद्धतीने चालू शकत नाही. दोघेही महत्त्वाचे असले तरी समाजामध्ये महिलांच्या तुलनेत पुरुशांना महत्त्वाचे स्थान आणि दर्जा देण्यात आलेला आहे. याच कारणांमुळे महिला पुरुशांच्या तुलनेत मागे पडलेल्या आहेत. महिलांमध्ये 'स्व' जाणिवांचा विकास करणे, तिच्या हक्क व अधिकारांविषयी तिला जागृत करणे, तिला निर्णय घेण्यास सक्षम बनविणे यासाठीच शासनाने महिला सक्षमीकरणाचे धोरण स्विकारले आहे. 2011 हे वर्ष भारताने महिला सक्षमीकरणाचे वर्ष म्हणून साजरे केले. यावर्षी देशातील महिलांना सामाजिक, आर्थिक आणि राजकीय दृष्ट्या सशक्त बनविण्यासाठी अनेक प्रकारचे कार्यक्रम आयोजित करण्यात आले.

➤ प्रस्तावना :-

मानवी समुहात स्त्रीजातीचा जवळपास निम्मा हिस्सा आहे. स्त्री हीच मानवाच्या उत्पत्तीची जननी आहे. स्त्री आणि पुरुश जन्मतः दोघेही नैसर्गिक दृष्ट्या समान आहेत. परंतु मानव निर्मित समाजव्यवस्थेने समाजाचे लिंगभेदाच्या आधारावर स्त्री-पुरुशांमध्ये समाजाचे श्रेष्ठ आणि कनिष्ठ असे दोन भागात विभाजन केले. भारतामध्ये स्त्रियांना आदिषक्ती, दुर्गा, पुरुशांची अर्धांगिनी अशी उपमा देऊन तिचा गौरव केल्या जाते. तिची नवरात्री दरम्यान नवकन्या, नवदुर्गा म्हणून पुजा केली जाते. परंतु हा फक्त समाजाचा एक दिखावा आहे. कारण समाजामध्ये विशेषतः कुटुंबामध्ये पुरुशांच्या तुलनेत स्त्रियांना गौण स्थान देण्यात आले आहे. तिला तिच्या अनेक प्रकारच्या अधिकारांपासून वंचित ठेवण्यात आले आहे. हे आपल्याला वैदिक काळ, मध्ययुगीन काळ, स्वातंत्र्यापूर्वीचा काळ आणि स्वातंत्र्यानंतरचा काळ अशा प्रत्येकच काळात दिसून येते. स्त्रियांचे क्षेत्र फक्त 'चुल आणि मुल' इतकेच मर्यादित करण्यात आले आहे. स्त्रियांनी फक्त कुटुंब योग्य प्रकारे सांभाळले पाहिजे यातच कुटुंबाची षोभा असते. अशी समाजाची अपेक्षा असते. याचा असा परिणाम झाला की, स्त्रियांचा सामाजिक, आर्थिक, राजकीय धार्मिक आणि शैक्षणिक विकास होऊ शकला नाही. ही परिस्थिती केवळ भारताचीच नाही तर संपूर्ण जगामध्ये याच प्रकारचे चित्र दिसून येते. म्हणूनच स्त्री ही पुरुशांप्रमाणे शैक्षणिक, आर्थिक, सामाजिक आणि राजकीय दृष्ट्या सक्षम व्हावी म्हणून सर्वप्रथम 1985 मध्ये 'नैरोबी' येथे भरलेल्या आंतरराष्ट्रीय महिला संमेलनामध्ये महिला सक्षमीकरणाचे बिजारोपन करण्यात आले. त्यानंतर भारताने सुद्धा 2001 हे वर्ष महिला सक्षमीकरणाचे वर्ष म्हणून जाहीर केले. महाराष्ट्र शासनाने सुद्धा 2001 हे वर्ष महिला सक्षमीकरणाचे वर्ष माणले.

➤ **महिला सक्षमीकरण म्हणजे काय? :-**

योजना, कायदे व कल्याण कार्यक्रमाच्या माध्यमातून महिलांना पुरुशांच्या बरोबरीने सामाजिक, आर्थिक, शैक्षणिक, राजकीय आणि कौटुंबिक अशा सर्वच क्षेत्रांमध्ये निर्णयक्षम बनविणे, स्त्री-पुरुश असमानता नष्ट करणे, स्त्रियांना पुरुशांसारखी विकासाची संधी उपलब्ध करून देणे या प्रक्रियेला महिला सक्षमीकरण असे म्हणतात.

वरील व्याख्यांवरून असे लक्षात येते की, महिला सक्षमीकरण म्हणजे महिलांना स्वतःच्या अधिकारांप्रती जागृत करणे होय. ज्याप्रमाणे पुरुश हा मानव प्राणी आहे, त्याचप्रमाणे महिला देखील एक मानव प्राणीच आहे. ती पुरुशांपेक्षा वेगळी नाही. ती सुद्धा पुरुशांप्रमाणे निर्णय घेण्यास सक्षम आहे. ही भावना तिच्यामध्ये रुजविणे होय.

➤ **महिला सक्षमीकरणाचे विविध उपक्रम :-**

2001 हे वर्ष भारताने महिला सशक्तीकरण वर्ष म्हणून घोषित केले. या वर्षात महिलांना सक्षम बनविण्यासाठी खालील बाबींवर भर देण्यात आले आहे.

- 1) महिलांच्या विकासासाठी कार्यक्रम, योजना तयार करणे तसेच या कार्यक्रमा व योजनांना गतिमान करणे.
- 2) महिलांप्रती होणारे दुर्व्यवहार, हिंसाचार, अत्याचार कमी करण्यावर भर देणे.
- 3) महिलांना कौटुंबिक, आर्थिक निर्णय घेण्यास सक्षम बनविणे.
- 4) देशातील महिलांसाठी असे चित्र निर्माण करायचे की, त्यामुळे त्यांना सामाजिक आणि आर्थिक धोरण निर्मितीत सहभागी करून घेण्याबाबत जाणीव निर्माण करणे.
- 5) महिलांच्या शिक्षण, रोजगार आणि सामाजिक सुरक्षा यावर सहभाग निश्चित करणे.
- 6) पुरुशांप्रमाणे महिलांना सामाजिक, राजकीय, आर्थिक दृष्ट्या समान अधिकार देणे.

वरील सर्व बाबींवर महिला सक्षमीकरण वर्षामध्ये भर देण्यात आले.

➤ **महिला सक्षमीकरण आणि महिलांची सद्यस्थिती :-**

1) **सामाजिक क्षेत्रात महिलांची सद्यस्थिती :-**

पुर्वीपेक्षा आज महिलांच्या समाजिक दर्जामध्ये खूप सुधारणा झाले असल्याचे दिसून येते. त्या आज परंपरागत अनिश्चरूढी, परंपरेच्या पडद्यातून बाहेर पडत आहेत. सामाजिक बंधनातून त्या मुक्त होत आहेत. मानवी प्राण्यात सर्वात जास्त सहनशील असणारा महिला वर्ग आज आपल्या मूलभूत अधिकारांविषयी जागरूक होताना दिसत आहे.

2) **आर्थिक क्षेत्रात महिलांची सद्यस्थिती :-**

स्वातंत्र्यापुर्वीच्या काळात महिला ह्या पुर्णतः पुरुशांवर अवलंबून असायच्या. म्हणजेच लहान वयात वडिलांवर, विवाह झाल्यावर पतीवर आणि वृद्ध झाल्यावर मुलांवर अवलंबून असायच्या. पुरुशांनी आर्थिक कामे करावी व महिलांनी चुल आणि मुल सांभाळावी अशी समाजाची पूर्वी अपेक्षा होती. परंतु आज मात्र स्त्रिया स्वावलंबी व आत्मनिर्भर बनत आहेत. ती आज उच्च

षिक्षण घेरून अर्थांजन करीत आहे. आजच्या प्रषासकीय, वैद्यकीय, पोलीस प्रषासन, न्यायालयीन व्यवस्था, उद्योग आणि व्यापार अषा सर्वच ठिकाणी त्या दिसून येत आहेत. महिला आज स्वतंत्र व आत्मनिर्भर असल्याने त्या कोणावरही अवलंबून नाहीत.

3) षैक्षणिक क्षेत्रात महिलांची सद्यस्थिती :-

स्वातंत्र्यापूर्वीच्या काळात महिलांना षिक्षण घेण्याची संधी नव्हती. परंतु आज महिलांनी षिक्षणात खूप मोठ्या प्रमाणात प्रगती केली आहे. 1951 च्या जनगणनेमध्ये महिलांचे षिक्षणाचे प्रमाण फक्त 8.86 टक्के होते, तर 2011 च्या जनगणनेमध्ये महिलांच्या षिक्षणाचे प्रमाण 65.46 टक्के आहे. आज महिला सर्वच क्षेत्रातील षिक्षण घेत असल्याचे दिसून येते. म्हणून आज ती प्रषासकीय अधिकारी, वैद्यकीय अधिकारी, अभियंता, राजकीय पदाधिकारी अषा अनेक पदावर काम करीत असल्याचे दिसून येते.

4) राजकीय क्षेत्रात महिलांची सद्यस्थिती :-

पूर्वी स्त्रियांना निवडणूक लढविणेच काय तर मतदान करण्याचा सुद्धा अधिकार नव्हता. परंतु आज मात्र महिलांना निवडणूक लढविणे, मतदान हक्क बजाविणे याप्रकारचे अधिकार प्राप्त झाले आहेत. महाराष्ट्र षासनाने स्थानिक निवडणुकीत महिलांना 50 टक्के आरक्षण दिले आहे. यामुळे तळागाळातील महिलांना देखील राजकीय क्षेत्रात मोठ्या प्रमाणात संधी मिळत आहे.

भारतामध्ये 2009 च्या 15 व्या लोकसभा निवडणुकीमध्ये 52 महिला वेगवेगळ्या राजकीय पक्षांतून निवडून आलेल्या होत्या. 2014 च्या 16 व्या लोकसभा निवडणुकीमध्ये 64 तर 2019 च्या 17 व्या लोकसभा निवडणुकीत 78 महिला खासदार म्हणून निवडून आल्या आहेत.

5) कौटुंबिक क्षेत्रात महिलांची सद्यस्थिती :-

स्वातंत्र्यापूर्वीच्या काळात भारतामध्ये प्रामुख्याने संयुक्त कुटुंब पद्धती होती. या संयुक्त कुटुंबामध्ये पुरुषी सत्ता होती. परंतु आज भारतामध्ये संयुक्त कुटुंबाचे विघटन होऊन त्याची जागा विभक्त कुटुंबाने घेतलेली आहे. या कुटुंबात आता तिची भुमिका दासीसारखी न राहता ती कुटुंब प्रमुखाची सहचारी बनत आहे. ती आज कुटुंबातील सर्वच निर्णय प्रक्रियेत भाग घेत आहे. म्हणूनच आज तिला कुटुंबात सन्मान मिळत आहे.

➤ निश्कर्ष :-

आज स्वातंत्र्य प्राप्तीनंतर महिलांच्या स्थितीमध्ये खूप मोठ्या प्रमाणात परिवर्तन झाल्याचे दिसून येत आहे. त्यां आज पुरुषांच्या बरोबरीचे स्थान मिळत आहे. ही एक स्वागत करण्यायोग्यच बाब आहे. परंतु असे असले तरी आज सुद्धा सर्वच क्षेत्रात महिलांप्रती अनेक बाबतीत असमानता दिसून येते. जोपर्यंत ही असमानता नष्ट होत नाही, तोपर्यंत स्त्री सक्षमीकरणाचे धोरण यषस्वी होणार नाही.

➤ संदर्भ ग्रंथ सुची :-

- 1) महिला सशक्तीकरण – कृष्ण चंद्र चौधरी, सूचना व प्रसारण मंत्रालय, भारत सरकार.
- 2) स्त्री विमर्ष : भारतीय परिप्रेक्ष्य – डॉ. के. एम. मालती, वणी प्रकाशन, दिल्ली, 2012.
- 3) भारतीय समाज में महिला सशक्तीकरण – डॉ. दिनेश कुमार, विष्वकर्मा जे. टी. एस. प्रकाशन, दिल्ली.
- 4) महिला सशक्तीकरण – डॉ. उपमा सकसेना, अध्यायान प्रकाशन, दिल्ली.
- 5) महिला सशक्तीकरण – इन्द्रराज सिंह, डॉयमंड पब्लिकेशन.
- 6) महिला सशक्तीकरण : दषा और दिषा – योजेंद्र षर्मा, लोकभारती प्रकाशन.
- 7) स्वाधीनता का स्त्री पक्ष – अनामिका, राजकमल पब्लिकेशन, दिल्ली.

